

УДК 902.001.55:378.4 (477.83-25) "08/13"

ЯРОСЛАВ ПОГОРАЛЬСЬКИЙ

**ПАМ'ЯТКИ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ У ДОСЛІДЖЕННЯХ
АРХЕОЛОГІВ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

У статті здійснено огляд археологічних досліджень пам'яток доби Київської Русі, проведених археологами, пов'язаними з Львівським університетом у різні періоди своєї наукової діяльності. Проаналізовано їх результати та значення у вивченні середньовічної історії України.

Основи середньовічної археології у Львівському університеті закладено проф. І. Шараневичем в останній чверті XIX ст. Подальше дослідження археологічних пам'яток княжого періоду пов'язано з іменами Й. Пеленського, М. Смішка, Я. Пастернака, І. Старчука, І. Свєшнікова, М. Пелещишина, Р. Чайки та ін.

Ключові слова: Львівський університет, археологічні дослідження, Київська Русь, археологічні пам'ятки.

У другій половині XIX ст. в Галичині зростає інтерес до збирання і вивчення старожитностей. Саме в цей час проведено перші наукові археологічні дослідження, що сприяли накопиченню матеріалів та їх інтерпретації. Тоді ж розпочато археологічне дослідження середньовічних пам'яток, завдяки яким вдалося розв'язати деякі проблеми локалізації літописних міст, історії, матеріальної культури доби Русі. Вже з цього часу Львівський університет стає одним з провідних осередків археологічних студій у регіоні. Зародження і піднесення середньовічної археології на теренах Східної Галичини другої половини XIX – середини XX ст. тісно пов'язане з іменами професорів Львівського університету Ісидора Шараневича та Ярослава Пастернака.

До 1939 р. вивчення середньовічних пам'яток Галичини та Волині ще не набуло широкого розмаху. Дослідження таких пам'яток, передусім городищ, носило найчастіше випадковий характер. Можна з впевненістю стверджувати, що на наукову основу середньовічна археологія була поставлена лише Ярославом Пастернаком.

Політичні реалії, а саме належність Львова до Австро-Угорської імперії та Польської держави визначали і просторову обмеженість медієвістичних досліджень археологами Львова, оскільки існувала можливість розкопувати лише пам'ятки, що відносились до Галицької і західної частини Волинської земель Русі. Водночас головну увагу вчених Львівського університету

сконцентровано на дослідженні літописних міст – Галича, Белза, Звенигорода, Тереховлі, Пліснеська (рис. 1).

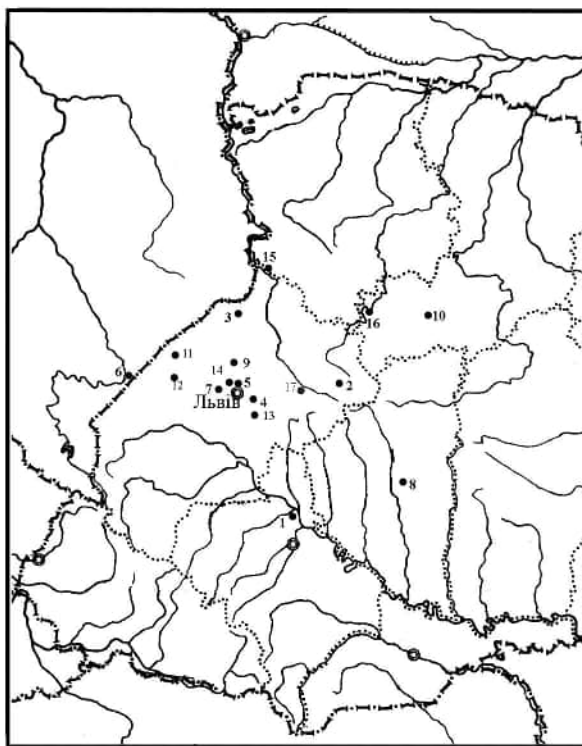

Рис. 1. Карта-схема розташування пам'яток доби Київської Русі, які вивчались археологами Львівського університету: 1 – Галич; 2 – Пліснеськ; 3 – Белз; 4 – Звенигород; 5 – М.Грибовичі; 6 – Валява; 7 – Страдч; 8 – Тереховля; 9 – Глинськ (Щекотин); 10 – Листвин; 11 – Немирів; 12 – Черчик-Прилбичі; 13 – Підгородище, Мостище; 14 – Рокитне (Бірки); 15 – Всеволож; 16 – Хрінники; 17 – Буськ.

знаходилася на території пізньосередньовічного Галича, а дитинець був розміщений на місці руїн Старостинського замку⁹. Ще до проведення археологічних розкопок **Ісидор Шараневич (1829-1901 рр.)**, професор кафедри австрійської історії Львівського університету в 1871-1899 рр., заперечуючи гіпотезу А. Петрушевича, локалізував княже місто між Дністром та Лімницею, дещо на захід від сучасного Галича¹⁰. Вирішити це питання могли лише археологічні дослідження.

Історія археологічних досліджень пам'яток Київської Русі в західній Україні знайшла певне відображення у низці, насамперед, біографічних та історіографічних праць. Серед них варто відзначити аналіз наукової діяльності дослідників, пов'язаних з університетом: І. Шараневича¹, К. Гадачека², Й. Пеленського³, М. Смішка⁴, Я. Пастернака⁵, І. Старчука⁶, І. Свешнікова⁷. Окремі напрями археологічних досліджень вчених Львівського університету відображені в історіографічних екскурсах низки монографій⁸.

Однією з найбільш дискусійних проблем, що викликала широке зацікавлення в громадських і наукових колах другої половини ХІХ – початку ХХ ст., була локалізація столяного граду Галицько-Волинської держави – Галича. Опираючись на літописні джерела, відомий галицький історик і краєзнавець о. А. Петрушевич вважав, що княжа столиця

І. Шараневич розпочав роботи у Галичі в співпраці з о. Л. Лаврецьким, парохом с. Залуква. Розкопки в околицях Крилоса проводилися упродовж 1882-1888 рр. і дали значні результати¹¹. Було відкрито фундаменти семи церков: св. Спаса (ур. Карпиця; І. Шараневич вважав її палацовим храмом Володимирка Володаревича, згаданим у літописі), “Полігон” (ур. Карпів Гай), св. Кирила і Мефодія (?) (ур. Під Дібровою; зважаючи на значні розміри І. Шараневич вважав, що її можна умовно прийняти за Успенський собор, поки не буде віднайдено більший храм), пророка Іллі (ур. Прокаліїв Сад; монастирська церква із цвинтарем навколо), Благовіщення (ур. Церквиська), Воскресіння (ур. Воскресенське) та невідому за титулом в ур. Цвинтариська (рис. 2). Серед знахідок, виявлених під час розкопок – фрагменти долівки, викладеної з трикутних плиток з поливою і без неї, уламки архітектурних деталей храмів із різьбою по каменю, бронзові енколпіони, вироби із скла, олов'яна підвісна печатка єпископа Косми, фрагменти фресок, монети, а також кілька поховань, в т. ч. у пошкодженому кам'яному саркофазі.

У 1885 р. І. Шараневич разом із студентом Львівського університету О. Чоловським провели розвідкове обстеження біля церкви св. Миколая у Вікторіві, в т. ч. печери поруч із храмом, зібравши велику колекцію полив'яних і неполив'яних плиток з підлоги. О. Чоловський у 1890 р. виступив на з'їзді польських істориків у Львові з доповіддю, в якій стверджував, що саме городище в Крилосі є рештками княжого Галича, дерев'яний замок якого знаходився на Золотому Тоці. Остаточним доказом цього мало б бути віднайдення кафедрального собору. З метою виявлення собору Успіння Пресвятої Богородиці у 1890 р. О. Чоловський та І. Шараневич здійснили зондування фундаментів церкви Різдва Пресвятої Богородиці в Галичі та парохіяльної церкви Успіння в Крилосі, а також заклали шурфи навколо останньої. Однак очікуваних результатів ці дослідження не дали, хоча допомогли встановити,

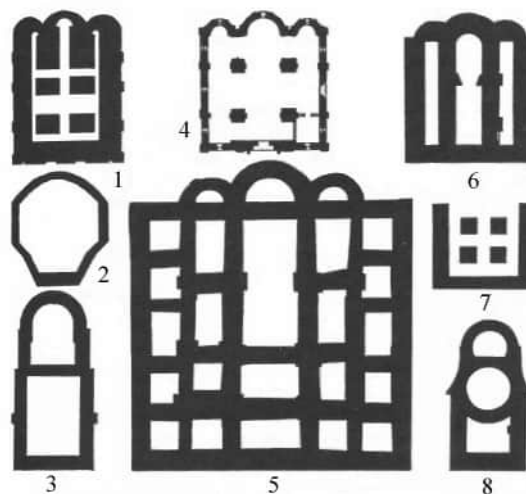

Рис. 2. Плани церков княжого Галича, відкритих І. Шараневичем та Я. Пастернаком: 1 – церква Св. Кирила і Мефодія; 2 – “Полігон”; 3 – церква Благовіщення; 4 – церква Св. Пантелеймона; 5 – Успенський кафедральний собор; 6 – церква Св. Спаса; 7 – церква Св. Анни (?); 8 – церква пророка Іллі (за Я. Пастернаком).

що кафедральний собор княжого Галича слід шукати саме на Крилоській горі¹².

Сфера наукових інтересів **Кароля Гадачека (1873-1914 рр.)** – приват-доцента (1903-1905 рр.), професора (1905-1914 рр.) Львівського університету — була досить широкою. Певне місце в його науковому доробку займають дослідження середньовічних пам'яток, які, однак, мали більше спорадичний характер і не перетворилися в систематичну діяльність. У 1905 та 1907 рр. в якості консерватора Центральної комісії старожитностей К. Гадачек провів незначні за обсягом дослідження городища Пліснеськ. Його розкопки були одним з перших кроків до комплексного вивчення цієї унікальної пам'ятки VIII-XIII ст. Насамперед слід відзначити, що більшість попередніх досліджень зосереджені на курганному могильнику, що розташований в північній частині городища. Певною мірою науковими можна назвати лише розкопки курганів, проведені Т. Земенцьким у 80-х рр. XIX ст.

К. Гадачек заклав кілька траншей на дитинці городища, що дало змогу зафіксувати культурний шар товщиною 0,6-2,0 м, насичений обвугленими рештками дерев'яних споруд, перепаленою глиною, камінням, фрагментами посуду та кісток тварин. Серед іншого матеріалу слід виділити залізний ніж, ключ, цвяхи, бронзову пряжку. Проведено також візуальні обстеження валів, доріг, місць, де знаходилися в'їзні ворота городища; вперше здійснено топографічну зйомку пам'ятки. Не виявивши яких-небудь решток кам'яних стін, К. Гадачек припускав, що оборонні укріплення фортеці були дерев'яними.

Усе ж центральним об'єктом досліджень К. Гадачека в Пліснеську був курганий могильник в ур. Поруби. Як відзначав сам дослідник, результати цих розкопок спростували багато помилкових висновків попередніх дослідників. На могильнику ним розкопано 8 курганів – шість насипів з похованнями за обрядом інгумації та два кургани з кремацією. Інгумаційні поховання, розкопані у 1905 р., здійснено в домовинах, скріплених цвяхами (виявленими біля поховань) або дерев'яними кілками. Орієнтація усіх поховань – головою на південний захід. Поховання знаходяться на давньому горизонті або невеликій земляній підсипці. Навколо похованих виявлено дрібні шматки перепаленої глини, вугілля, інколи невеликі фрагменти посуду. Поховання переважно безінвентарні, лише в більших курганах трапляються предмети “музейної вартості”. В одному з курганів виявлено два бронзові персні, що зафіксовані біля тазу скелета, в іншому – бронзовий браслет, 6 срібних дротиків, рештки залізного обруча відра і глиняний горщик. Під насипами ще двох курганів, досліджених у 1907 р., виявлено кальциновані кістки, залізний ніж і фрагмент посудини. При цьому, К. Гадачек вважав, що кургани не були похованнями, а лише насипам із “специфічним ритуальним призначенням”¹³.

Йосип Пеленський (1879-1957 рр.) – старший викладач Львівського університету в 1940-1941, 1944-1946 рр. Як історик мистецтва він основну

увагу присвятив вцілілій пам'ятці церковної архітектури давнього Галича – храму св. Пантелеймона (рис. 3), залишивши одну з найбільш ґрунтовних монографій про місце архітектурних пам'яток Галича в історії архітектури Київської Русі¹⁴. Значне місце у цій праці відведене аналізу архітектурних особливостей і стилю храмів, фундаменти яких досліджені І. Шараневичем та Л. Лаврецьким. Перші дослідження церкви св. Пантелеймона Й. Пеленським здійснено у 1909 р., тоді ж під час огляду місцевості між Залуквою, Галичем та Крилосом визначено ще кілька місць, в яких могли знаходитися споруди княжої доби. Обстеження церкви св. Пантелеймона дало змогу відкрити на її стінах кілька написів і рисунків, що належать до періоду Галицько-Волинської держави, зокрема, згадки про князя Мстислава Удатного та назву самої церкви, схематичні зображення храмів, а також висловити припущення про наявність подібних графіті й під шаром тиньку всередині церкви (відкриті у 1925 р.). Порівняльний аналіз галицьких храмів із пам'ятками київської, володимиро-суздальської, центральноєвропейської (Чехія, Моравія, Польща) монументальної архітектури дозволив Й. Пеленському говорити про існування в Київській Русі окремої галицької архітектурної школи, що розвинулась під впливом візантійської та романської будівельних традицій.

У 1911-1912 рр. Й. Пеленський здійснив археологічні розкопки з метою пошуку фундаментів Успенського собору, які, на думку дослідника, мали знаходитися на місці парохіяльної церкви Успіння Пресвятої Богородиці у Крилосі. Викопавши навколо церкви кілька шурфів глибиною до 3 м, Й. Пеленський встановив, що храм побудований на місці руїн ранішої

Рис. 3. Церква Св. Пантелеймона в околицях княжого Галича (поч. XIII ст.). Реконструкція Й. Пеленського.

споруди, яку, щоправда, не пов'язував із собором княжої доби. Не виявивши решток кафедрального собору княжого Галича, Й. Пеленський, однак, був переконаний, що саме Крилоська гора була осередком столичного граду, центральне місце в якому займали Успенський собор, монастир та княжий двір із церквою св. Спаса. У повоєнний період, Й. Пеленський, працюючи в Інституті суспільних наук АН УРСР, підготував рукописи праць “Червенські городи” (1947), “Стародавній Львів” (1947), “Древнеруський княжий двір” (1950), “Галич і його будівництво у древній добі XII-XIII ст.” (1952)¹⁵.

Честь відкриття Успенського кафедрального собору і, тим самим, остаточне розв'язання проблеми локалізації княжого Галича належить **Ярославу Пастернаку (1892-1969 рр.)**,

професору Львівського університету, завідувачу кафедри археології у 1939-1941 рр. Вчений-археолог зі світовим ім'ям проводив розкопки в Галичі у 1934-1941 рр., підсумовані ним в окремій монографії¹⁶. Як зазначає сам Я. Пастернак, "...перше зацікавлення Галичем виникло в мене ще до Першої світової війни, коли я студент археології Львівського університету стрічав у фаховій літературі описи розкопок перших його дослідників"¹⁷, але перше обстеження пам'ятки провів лише у 1929 р. Розкопки 1934-1935 рр. мали більше ознайомлювальний характер, хоч були досить масштабними – роботи велися на Галичиній Могилі (дослідник розглядав її як місце інтронізації галицьких князів, не пов'язуючи з поховальним обрядом), ур. Вивози, ур. Діброва (два поховання угрів X ст.), ур. Ставицька і На Турковій (два слов'янські кургани), ур. Юрівське (цвинтар монастиря св. Юрія).

Подальші дослідження 1936-1939 рр. зосереджені на місці фундаментів Успенського кафедрального собору. Проаналізувавши результати досліджень О. Чоловського та Й. Пеленського, врахувавши особливості рельєфу, Я. Пастернак заклав кілька траншей на південь та схід від парафіяльної церкви Успення 25 липня 1936 р. в одній з них виявлено фундаменти княжого собору. У верхніх шарах над рештками храму зафіксовано понад 100 поховань, розташованих у 2-3 яруси, з цвинтаря, який функціонував ще до кінця XIX ст. (це стало однією з причин того, що попередні дослідники не вивчали цю ділянку). Розкриття решток собору відбувалося шляхом поступового трасування його фундаментів, після чого продовжувалося відкриття внутрішнього простору споруди. Розміри Успенського собору 32,5 x 32,5 (довжина з апсидами 37,5 м); він лише на 1,5 м коротший і дещо вужчий від Софії Київської у її первісному вигляді і мав, на відміну від Софіївського собору, не п'ять, а три апсиди. На думку Я. Пастернака, собор не відзначався особливим багатством зовнішнього оздоблення і за своїм виглядом був подібним до Дмитріївського собору у Володимирі-на-Клязьмі та Преображенського в Переяславі-Залеському. Дослідник припускає, що храм був п'ятибанний, можливо, над фронтальною стіною височіли дві вежі, характерні для романської архітектури (подібно як у Спаському соборі Чернігова). Фрескові розписи, судячи з фрагментів тиньку, виявленого в руїнах храму, мали багатшу кольорову гаму ніж в Софії Київській та Спаському соборі Чернігова і наближалися за технікою виконання до західних зразків. Деякі риси собору вказують на німецьке походження майстрів, які брали участь у його спорудженні¹⁸.

Я. Пастернак розглядає архітектуру Успенського собору в Галичі у контексті архітектури Північної та Південної Русі, Франції, Німеччини. Порівняння храмів Володимиро-Суздальської Русі та Галицької землі вказує на подібність деяких їх архітектурних елементів: 1) планового вирішення; 2) будівельний матеріал (білокам'яні, на відміну від київських та волинських храмів); 3) архітектурна різьба. Зважаючи на близькість Галича до Заходу, Я. Пастернак не виключає, що галицька архітектура є перехідним етапом у

засвоєнні архітектурно-декоративних елементів романського стилю далі на Північ та Схід Русі. Одним з каталізаторів цього процесу були династичні зв'язки фундатора Успенського собору в Галичі князя Ярослава Осмомисла із володимиро-суздальською гілкою Рюриковичів¹⁹.

У західному притворі собору Я. Пастернак виявив кам'яний саркофаг (розмірами 2,07 x 0,72-0,75 м), у якому знаходився скелет чоловіка віком 50 - 60 років при зрості 171-174 см. Проаналізувавши літописні дані, дослідник прийшов до однозначного висновку про належність поховання князю Ярославу Осмомислу. Щоб вберегти останки князя у роки воєнного лихоліття, Я. Пастернак, за згодою митрополита Андрея Шептицького, помістив їх у криптах собору св. Юра у Львові, де їх було виявлено під час дослідження крипти у 1992 р.

У 1938-1941 рр. в час, коли Я Пастернак очолював кафедру археології Львівського університету, археологічні дослідження продовжувалися навколо собору та на Золотому Току. В одній з траншей 1940 р. на південь від собору виявлено рештки заглибленої споруди з піччю-кам'янкою (0,90 x 1,10 м) у куті. Піч викладена з річкового каміння без зв'язуючого розчину на глинобитній площадці висотою 0,3 м, із дерев'яним помостом перед челюстями. Оскільки це була одна з перших споруд з піччю-кам'янкою, розкопаних на території Галицької Русі, тому, спираючись на повідомлення арабських авторів X-XI ст., Я. Пастернак трактує його не як житло, а як спеціальну будівлю – лазню²⁰.

Дослідженнями 1941 р. навколо собору виявлено потужний культурний шар, насичений керамікою, уламками скляних браслетів, залізних ножів, цвяхів, полив'яних плиток. На схід від апсид собору розкопано 26 поховань представників вищих прошарків Галича, в т.ч. жіноче з позолоченою бронзовою пряжкою, дитячі з скляними браслетами, поховання монаха з каменем під головою. У інших траншеях зафіксовано дві глинобитні печі, сім поховань XII-XIII ст., підвісну печатку єпископа Косми. Розкопками 1939, 1941 р. в ур. Юрівське виявлено монастирський виробничий комплекс, який складався з гончарної, бронзоліварної, ювелірної, склоробної та ковальської майстерень.

Дослідницький інтерес у Я. Пастернака викликало також ур. Золотий Тік на північному краю Крилоської гори, яке ще О. Чоловський визначив як можливе місцезнаходження княжого двору. Розкопки на цій ділянці городища проводились у 1938-1941 рр. У перші два роки застосовувалась традиційна методика дослідження траншеями шириною 2 м із поштиховою фіксацією, а в 1940-1941 рр. розкопки проводилися широкими площами із розбивкою на квадрати 2 x 2 м. Встановлено, що Золотий Тік мав окремий вал, насипаний у X ст. на вже заселеній площадці. На дослідженій ділянці виявлено 28 вогнищ (діаметром 1,0-3,6 м), підмащених глиною чи викладених дрібним камінням, 18 “кухонних” печей, 3 печі зі склепінням з каменю на розчині глини, а також залишки великої дерев'яної споруди, від

якої збереглася зітліла підлога довжиною близько 10 м. Стратиграфічні спостереження дали змогу виділити різночасові матеріали (в т. ч. пізніші ями і поховання). Однією з найяскравіших знахідок, виявлених у 1940 р., був золотий емальований колт, прикрашений стилізованим геометричним орнаментом та дрібними двораменними хрестиками.

На підставі отриманих результатів Я. Пастернак розкриває соціальну топографію княжої столиці. Дослідник вважав, що розвиток планової структури Галича відбувався за моделлю, яку прослідкував М. Каргер для середньовічного Києва. Першим осередком міста був заселений у IX-X ст. Золотий Тік – невелике городище, перетворене пізніше у княжий двір з церквою св. Спаса. Південніше знаходилося передгороддя (до знівельованого валу в ур. Качків). Ярослав Осмомисл розширив місто далі на південь, спорудивши потрібну лінію оборони та спорудив Успенський собор і низку білокам'яних храмів в околицях міста²¹.

Рис. 4. Кістяна пластина – оклад ікони XI-XII ст. з розкопок Я. Пастернака у Пліснеську 1940 р. Реконструкція М. Левицького.

Археологічними дослідженнями в Галичі Я. Пастернак розпочав систематичне вивчення пам'яток доби Київської Русі на заході України. Насамперед, розкопками охоплено літописні міста – Белз, Звенигород, Пліснеськ, Теревовля. У 1935-1938 рр. в Белзі вивчено дитинець городища в ур. Замочок, а також два інгумаційних могильники в ур. Клименищина (37 поховань монастирського цвинтаря) та ур. Монастирище (34 поховання). Культурний шар на дитинці мав потужність до 3 м; виявлено нижню частину дерев'яної зрубної будівлі на підвалинах із дерев'яною підлогою. Серед рухомого матеріалу – фрагменти кераміки із клеймами, олов'яна висла печатка із зображенням Теодора Стратилата у військовому одязі зі списом та щитом, а

обабіч грецькі літери ФДР-АГО і кириличний напис у три рядки “Днь слово”²². Проведеними у 1939 р. розкопками інгумаційного могильника у с. Валява біля Перемишля на площі 75 x 50 м виявлено 88 поховань. Більшість поховань здійснено у дерев'яних домовинах, головами на захід. У жіночих похованнях виявлено скроневі кільця, біля одного з похованих, як вважає Я. Пастернак, гробокопача – залізне окуття дерев'яної лопати²³. У цьому ж році здійснено обстеження, обміри та опис печерного монастиря біля с. Страдч²⁴. Видатному українському археологу належить ще ціла низка публікацій, присвячених дослідженням історії городищ і літописних міст²⁵,

поховальних пам'яток²⁶, господарства та різних категорій рухомого матеріалу доби Київської Русі²⁷.

У 1940 р. під керівництвом Я. Пастернака проводились дослідження Пліснеського городища. Їх результати в літературі висвітлено не достатньо широко²⁸ хоча б тому, що мали більше розвідковий характер. Я. Пастернак заклав на городищі дев'ять траншей (сім на дитинці і дві на посаді) різної довжини шириною 2 м. Серед виявленого матеріалу – кераміка, фрагменти полив'яних долівкових плиток, ліроподібна декорована поясна пряжка з бронзи, ромбоподібний в перерізі бронзовий браслет²⁹. Однак, найціннішою знахідкою із досліджень 1940 р. є фрагмент унікальної пам'ятки образотворчого мистецтва княжого періоду – фрагменту ікони XI-XII ст. (рис. 4), яка вивезена Я. Пастернаком за кордон у 1944 р. і повернута за його заповітом в Україну у 1997 р.³⁰ Це – плоскорізьба на кістці із зображенням воїна в кольчuzі, з шоломом на голові. Він стоїть за схематично нарисованим оборонним муром з брамою. Ліва рука в нього опирається на круглий зверху щит, права – піднесена вгору до висоти лица та похилена трохи вперед – зображає молитовний рух. Вона була лівою половиною верхніх дверцят кістяного нагрудного складня іконки³¹. Зображення воїна з Пліснеська викарбовано на могильній плиті Я. Пастернака у Торонто.

Підсумком багатолітніх археологічних студій Я. Пастернака стала перша комплексна праця з археології України, що значно ґрунтувалася на власних дослідженнях автора, написана і видана вже в еміграції. Найпомітніше місце у ній займає висвітлення історії княжого періоду в історії України, проаналізовано територію, соціальну структуру, земельну власність, політичний устрій, типи поселень, сільське господарство й ремесла, культуру та інші сторони життя доби Київської Русі. Я. Пастернак вважав, що формування українського народу відбувалося на місцевому слов'янському ґрунті, тоді як російського – внаслідок слов'янізації угро-фінських “бродячих племен звіроловів і збирачів”. Відокремленість українського народу від російського існувала в усі часи, що знайшло свій прояв у духовній та матеріальній культурі, психіці, духовній структурі та в глибокому відчутті національної індивідуальності. Завдяки вигідному розташуванню на важливих торгівельних шляхах державотворчим ядром Київської Русі стає племінне об'єднання полян. Я. Пастернак особливо відзначає роль міст-городищ у процесі формування держави³². Високої оцінки дослідника отримала культура княжої доби, яка “являє собою у високій мірі самобутнє і багатограннє явище в мистецтві і літературі як наслідок багатовікового внутрішнього розвитку ранньоісторичних українських племен. Культура Русі творилася в тривалому взаємозв'язку з культурою інших європейських народів середньовіччя. Україна збагачувала їх своїми надбаннями і цінностями, а те, що переймала з культурних досягнень інших народів, зазнавало тут творчої переробки, достосовувалось

до українського духа та його потреб і ставало після того його невід'ємною складовою частиною³³.

Маркіян Смішко (1900-1981 рр.) – асистент у 1932-1937 рр., ад'юнкт кафедри доісторичної археології, чи праісторії у 1937-1939 рр., доцент кафедри історії стародавнього світу та археології у 1940-1941, 1944-1954 рр. – визнаний фахівець в галузі археології та стародавньої історії першої половини I тис. н. е. У його дослідженнях також певне місце займає вивчення середньовічних пам'яток. У 1933-1934 рр. експедиція Інституту праісторії Львівського університету під керівництвом М. Смішка досліджувала поселення культури лійчастого посуду та невелике городище XI-XII ст. на Чорній Горі біля с. Малі Грибовичі поблизу Львова. Городище оточене трьома лініями валів і ровів, простежено також сліди в'їзних воріт і дороги, яка вела на дитинець. Розміри центральної площадки городища 65 x 50 м, вона овальна в плані. Закладені на городищі траншеї дали змогу вивчити внутрішню структуру оборонних валів. Дві зовнішні лінії укріплень були насипані з ґрунту, вибраного з ровів і на гребенях, як вказує дослідник, мали частокіл. У внутрішньому валі виявлено потужні прошарки перепаленої глини, вугілля, рештки обвуглених колод. М. Смішко вважав, що конструкція цієї оборонної лінії, ймовірно, складалася з двох рядів дерев'яних стін, між якими засипано глину. У траншеях, закладених на території пам'ятки, виявлено одну яму, два залізних цвяхи, фрагменти горщиків та кістки тварин. Така відносна бідність матеріалу княжої доби привела дослідника до висновку, що городище виконувало винятково оборонні функції і не мало постійного населення³⁴.

Післявоєнний період розвитку середньовічної археології в стінах Львівського університету пов'язаний з іменем **Івана Старчука (1894-1950 рр.)** (асистент 1930-1935 рр., ад'юнкт кафедри класичної археології 1935-1939 рр., доцент кафедри історії стародавнього світу та археології у 1940-1941, 1944-1950 рр.). У 1930-х рр. наукові інтереси І. Старчука зосереджено на вивченні пам'яток мистецтва античності. Участь в експедиціях Я. Пастернака у Галичі та Плісеську привернула увагу дослідника до вивчення середньовічної історії України. У 1946-1949 рр. під керівництвом І. Старчука проведено перші широкомасштабні розкопки городища Плісеська³⁵. Ці дослідження характеризуються детальністю і методичністю, фаховістю фіксації матеріалу. Розкопки широкими площами, що вперше застосовані Я. Пастернаком у Галичі в 1940-1941 рр., дали змогу І. Старчуку вивчити планіграфію пам'ятки, систему і принципи забудови дитинця Плісеського городища, виділити два будівельних періоди. Вся площа дитинця поділена на сектори, розмірами 20 x 20 м, які, відповідно, складались з квадратів 2 x 2 м. Площадка дитинця розкривалась в межах секторів із поштиховою фіксацією матеріалу. Дослідник особливу увагу звертав на знахідки, виявлені *in situ*, які вважав визначальними під час датування об'єктів. У 1947-1948 рр. на городищі розкопано котловани 19

заглиблених жител, згрупованих на відстані 35 м на південь від валу дитинця. Вивчення решток цих споруд дало змогу встановити їх площу, орієнтацію за сторонами світу, внутрішнє планування. У кожному житлі знаходилася пічка-кам'янка в одному з кутів (в кількох будівлях по 2-3 печі), споруджена на глинобитній підсипці, викладена із каміння, скріпленого за допомогою глини. Проаналізувавши керамічний комплекс заглиблених жител, він звернув увагу на наявність великої кількості ліпного та ранньокружального посуду в поєднанні з формами, характерними для верхнього горизонту культурного шару. Тим самим існування напівземлянкових жител І. Старчук датував IX-XI ст., що підтверджувалось стратиграфічними спостереженнями. У верхніх шарах городища у 1947-1948 рр. зафіксовано рештки 20 наземних будівель у вигляді черіней глинобитних печей, частина яких знаходилася на місці засипаних котлованів раніших заглиблених жител. У кількох випадках вдалося реконструювати вигляд таких печей. Вони споруджені на глинобитних площадках із використанням дерев'яного каркасу. Подібні результати отримано під час досліджень 1949 р. (сім заглиблених жител на дитинці та посаді). На думку дослідника, початок будівництва наземних жител та оборонних укріплень, які він датує XI ст., тісно пов'язаний із змінами соціально-економічних відносин у Київській Русі та утвердженням феодалізму.

На підставі виявленого рухомого матеріалу І. Старчук дав коротку характеристику розвитку землеробства, тваринництва, мисливства, костерізного та деревообробного ремесла, залізоробного, ковальського, ливарного та гончарського ремесел. Крім того, І. Старчук виявив кілька десятків інгумаційних поховань на дитинці та посаді городища, а також розкопав п'ять курганів з частковим тілоспаленням в ур. Поруби і здійснив розрізи оборонних валів з метою вивчення їх конструкції.

Перу І. Старчука належать також фахові мистецтвознавчі студії, присвячені металевим прикрасам, виявленим на території Галицького князівства та мистецьким пам'яткам Галича, які, однак, вчений не встиг опублікувати. Проаналізувавши наявні у фондах Львівського історичного музею колекції металевих предметів з доби Київської Русі, І. Старчук охарактеризував поширення та кількісне співвідношення різних видів прикрас на території Галицької Русі (скроневі кільця, колти, лунниці, браслети, намистини, персні, поясні пряжки, а також ливарні форми і лячки). Дослідник прийшов до висновку про їх походження з місцевих виробничих центрів, а також тяжіння тих пунктів, де було виявлено прикраси, до князівських столиць – Галича, Звенигорода, Теробовлі, Перемишля³⁶. У рукописі праці “Мистецькі пам'ятки феодального Галича” значне місце присвячено опису та інтерпретації керамічних плиток з Галича, виявлених розкопками Я. Пастернака у 1940-1941 рр. В іконографічному плані плитки поділяються на три види: 1) зображення грифонів; 2) зображення птахів; 3) рослинні орнаменти. Здійснивши глибокий

мистецтвознавчий аналіз зображень на плитках, їх реконструкцію та порівняння із подібними матеріалами з Північної Русі та Центрально-Східної Європи, І. Старчук прийшов до висновку про спадкоємність цих мотивів від цивілізацій Стародавнього Сходу, звідки вони потрапили на українські землі за посередництвом греків та скіфів. Фактично окреме дослідження становить аналіз мистецьких та технологічних особливостей золотого емальованого колта з розкопок Золотого Току в Галичі і, в зв'язку з цим, ювелірних матриць і штампів. Відзначивши, що вказаний колт не має прямих аналогів, автор досліджень пов'язує його походження з візантійською традицією XI ст. Водночас, І. Старчук вважає, що мотиви декоративних пам'яток Галицької землі хоча запозичені зі Сходу, але виготовлялися місцевими майстрами і за мистецькими ознаками близькі до подібного роду виробів з Київщини та Володимиро-Суздальської землі. Велика кількість матриць та штампів свідчить про перехід ремесла на випуск масової продукції, центрами ремісничого виробництва стають, можливо, монастирі³⁷. Ще одна проблема, якою займався І. Старчук – розвиток землеробства на Русі, характеристика якого ґрунтується значною мірою на матеріалах, здобутих дослідником під час археологічних досліджень в Пліснеську³⁸.

Серед багатогранної дослідницької діяльності **Ігоря Свешнікова (1915-1995 рр.)** (викладач основ археології у 1954-1955 рр., старший викладач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків 1961-1963 рр.) помітне місце займають перші широкомасштабні дослідження одного з княжих градів – Звенигорода. Під керівництвом І. Свешнікова археологічні розкопки проводилися у Звенигороді в 1953-1959, 1977-1978, 1981-1994 рр.³⁹ Головними об'єктами досліджень були дитинець, могильники, західне (ур. Загородище) та північно-східне (ур. За Хмельником) передмістя княжої столиці.

На дитинці (дослідження розпочаті у 1985 р.) виявлено рештки оборонного валу з городнями і клітями, різноплановий археологічний матеріал (полив'яні плитки, предмети озброєння, кераміка, побутові речі).

На західному передмісті Звенигорода зафіксовано рештки дерев'яної забудови, залізоплавильні горни, вироби з шкіри, бронзоліварну майстерню, кістяки людей з ознаками насильницької смерті. В ур. П'ятницьке І. Свешніков разом з О. Іоаннісяном та І. Могитичем у 1977-1978 рр. досліджували рештки дерев'яної церкви XII ст. Параскеви П'ятниці. Це була прямокутна споруда, розміром 6,5 x 9,25 м, з вівтарною частиною 3,5 x 5,1 м. Долівка храму вимощена різноколірними полив'яними плитками. На площі церкви знайдено фрагмент кам'яної іконки кінця XII – початку XIII ст. із зображенням двох апостолів⁴⁰.

Дослідженнями 1982-1987 рр. в ур. За Хмельником виявлено рештки дерев'яної забудови, дерев'яною вулиці, прокладеної від міських укріплень через територію передмістя (ширина 5,1 м, досліджено на відстань 70 м). На відстані 1-1,5 м від мостової виявлено рештки одно- та двоповерхових жител

стовпової і каркасно-стовпової конструкції з глинобитними печами. Вдалося зафіксувати елементи дерев'яної підлоги, даху, вікон, галереї, виділити три будівельних горизонти кінця XI – середини XII ст.⁴¹ Серед унікальних знахідок доби Київської Русі на теренах України слід відзначити берестяні грамоти першої половини XII ст., виявлені в північно-східному передмісті Звенигорода у 1988-1989 рр.⁴² Могильники XI-XIII ст. у Звенигороді вивчалися у 1953-1955 та 1985 рр. в ур. Загуменки і Гоева Гора. Виявлено понад 80 інгумаційних поховань у витягнутому положенні головами на захід. Середній вік похованих не перевищував 35 років, майже половина скелетів належала дітям, віком до 12 років⁴³.

Масовий археологічний матеріал, здобутий багатолітніми дослідженнями, дав змогу І. Свешнікову розробити низку положень, які доповнили картину суспільного і господарського життя на Русі⁴⁴.

Цілий пласт вивчення середньовічних старожитностей у Львівському університеті пов'язаний з іменем **Романа Чайки (1943-2005 рр.)**, завідувача Археологічним музеєм університету (1972-2005 рр.). Серед великої кількості городищ і селищ княжої доби, виявлених і досліджених Р. Чайкою, виділимо розкопки археологічних комплексів біля сіл Листвин на Дубненщині та Глинськ (літописний Щекотин) на Жовківщині.

Широкомасштабні і систематичні дослідження городища та системи навколишніх поселень біля с. Листвин (1971-1998 рр., з перервами) дали надзвичайно цінні матеріали для характеристики оборонних конструкцій Київської Русі⁴⁵, системи заселення в межах мікрорегіону⁴⁶, господарства та побуту⁴⁷ населення Західної Волині в середньовіччі. На городищі виявлено фрагмент меча, наконечник піхов меча з рельєфним орнаментом, бойові сокири, наконечники списів та стріл, ножі, частина захисного обладунку, шпори та інші предмети військового спорядження⁴⁸. Вироби прикладного мистецтва представлені персями, підвісками, шийними гривнами, намистинами, застібками, гудзиками тощо (всього понад 50 одиниць)⁴⁹. Розкопані на могильнику три кургани яскраво ілюструють поширення християнства на Русі й появу, в зв'язку з цим, інгумаційних поховань під курганами поруч із насипами з кремацією⁵⁰. На дитинці Листвинського городища відкрито рештки 11 наземних та 9 напівземлянкових жител, а на посаді – 22 заглиблених жител, господарських ями та вогнищ. Квадратні чи прямокутні контури напівземлянок добре простежувались на тлі жовтого материкового суглинку, добре збереглися їх земляні стінки, зафіксовано ями від стовпів, іноді сходи. Глибина котлованів не перевищувала 1,3 м, в кутку кожного житла знаходилась піч-кам'янка⁵¹.

Починаючи з 1998 р., Р. Чайка проводив вивчення городища поблизу села Глинськ, яке ідентифікують із літописним Щекотином. На городищі проведено розкопки оборонних укріплень, виявлено житла з глинобитними печами, господарські споруди, інгумаційний могильник, велику кількість рухомого матеріалу (кераміка, залізні вироби, пряслиця, ливарні матриці),

уточнено топографію пам'ятки⁵². Археологічне дослідження городищ Литовеж та Старгород на Західному Бузі дали змогу наблизитися до проблеми локалізації літописного Всеволожа⁵³.

Активізація студій з середньовічної археології припадає на час діяльності **Миколи Пелешишина (1933-1999 рр.)** – доцента (1971-1989 рр.), професора (1989-1999 рр.) Львівського університету, з іменем якого пов'язано відновлення кафедри археології (1994 р.). Одним з прикладів комплексного вивчення археологічних пам'яток окремого регіону є дослідження, проведені Львівським університетом (М. Пелешишин, В. Рудий, Р. Берест) на Розточчі у 1986-1998 рр. Унаслідок розвідок та планомірних розкопок виявлено і досліджено десятки пам'яток середньовічного часу в цьому регіоні. Результати їх вивчення покладено в основу монографії “Стародавня Яворівщина”.

З-поміж досліджених пам'яток виділимо вивчення кількох з них. Біля смт Немирів Яворівського району досліджувалося у 1991-1998 рр. невелике городище (діаметром 60 м) та система селищ навколо нього. Розкопками встановлено, що два внутрішніх вали мали кам'яну крепіду, а зовнішній насипаний з супіску без додаткових конструкцій. Під городищем у яру проведено розкопки селища, де зафіксовано сліди будівель, кераміку, залізні вироби та шлаки⁵⁴.

Кілька поселень виявлено в околицях сіл Прилбичі (ур. Коблів, розкопки 1987-1988 рр.) та Черчик (ур. Корчунок, розкопки 1987-1988 рр.; ур. Михайлів Кут, розкопки 1989-1992 рр.), на яких відкрито кілька житлово-господарських комплексів з керамікою X-XI ст., що характеризуються наявністю розвалів випаленої глини з плавильних горнів та великою кількістю шлаків – відходів залізобного виробництва.

На підставі здобутих під час археологічних досліджень Яворівщини матеріалів княжої доби В. Рудим захищена кандидатська дисертація, присвячена історії Перемишльської землі⁵⁵, складовою частиною якої було Розточчя.

У 1994-1995 рр. Р. Берестом проведено обстеження городища, поселень та печерного комплексу біля с. Страдч. Встановлено, що городище функціонувало у X-XII ст., а згадка у літописі про град Печера Домажирова вказує на функціонування тут печерного монастиря уже в той час. Довжина печерних коридорів перевищує 40 м, їх висота 0,9-1,8 м. Тут виявлено понад 30 ніш, келій та заглиблень⁵⁶. Дослідження Р. Берестом двох городищ біля сіл Підгородище та Мостище і городища біля с. Рокитне (Бірки) значно розширило джерельну базу до вивчення історії та господарського укладу населення Звенигородської землі⁵⁷.

Розробка проблем середньовічної археології і надалі залишається одним із провідних напрямів діяльності кафедри археології та історії стародавнього світу, а також Інституту археології Львівського університету. Дослідження пам'яток доби Київської Русі проводять Д. Козак (багатошарове

поселення Хрінники, з 1993 р.), М. Филипчук (городище літописного Пліснеська, з 1990 р.), П. Довгань (літописний Буськ, з 2000 р.), Я. Онищук (багатощарове поселення Дудин-II, з 2001 р.), Я. Погоральський (поселення X-XI ст. Черчик-I, 2004 р.), Р. Миська (літописна Теробовля, з 2004 р.).

JAROSLAV POHORAL'S'KYJ

**SITES OF THE PERIOD OF KYJIV RUS IN INVESTIGATIONS OF THE
ARCHAEOLOGISTS OF LVIV UNIVERSITY**

Archaeological investigations of the sites from the period of Kyjiv Rus, carried out by the archaeologists, who worked in Lviv University, are observed in the article. Their achievements and contribution to research of medieval history of Ukraine are analyzed.

Professor I. Sharanevich was the founder of medieval archaeology in Lviv University in last quarter of XIX century. The next stages at researches of medieval sites were connected with such scientists as J. Pelenski, M. Smishko, Ja. Pasternak, I. Starchuk, I. Sveshnikov, M. Peleschysyn, R. Chajka and others.

Key words: L'viv University, archaeological research, Kyjiv Rus, archaeological sites.

¹ *Пастернак Я.* Изидор Шараневич як археолог // Діло. 1929. Ч. 36; *Бандрівський М.* Археологічна діяльність Изидора Шараневича (1829-1901) // Постаті української археології. МДАПВ. Вип. 7. Львів, 1998. С. 95-97; *Білас Н. І.* Шараневич та його внесок у розвиток археологічної науки // Археологія. 2002. № 3. С. 152-155.

² *Берест Р.* Карло Гадачек: штрихи біографії та наукової діяльності // Постаті української археології. С. 78-79.

³ *Лукомський Ю., Романюк Т.* Сторінки життя і діяльності Йосипа Пеленського // ЗНТШ. Львів, 2002. Т. ССXLIV. С. 312-319

⁴ *Смішко О.* Тридцять років в науковій діяльності Маркіяна Смішка // Постаті української археології. С. 50-53; *Ситник О.* Архівні матеріали археологічних досліджень Маркіяна Смішка // МДАПВ. Вип. 8. Львів, 2002. С. 20-23.

⁵ *Петегирич В., Павлів Д., Филипчук М.* Ярослав Пастернак і українська археологія // Studia archaeologica. Львів, 1993. № 1. С. 7-11; *Петегирич В. М., Терський С. В.* Валявський могильник поблизу Перемишля у дослідженнях Я. Пастернака // Бойківщина. Історія та сучасність. Львів-Самбір, 1996. С. 26-28.

⁶ *Филипчук М.* Іван Старчук – мистецтвознавець, дослідник античної і слов'янської археології // ЗНТШ. Львів, 1993. Т. 225. С. 97-103

⁷ *Гупало В.* Ігор Кирилович Свешніков: віхи життєпису // МДАПВ. Львів, 2005. Вип. 9. С. 7-13.

⁸ *Пастернак Я.* Старий Галич: археологічно-історичні дослідження у 1850-1943 рр. Івано-Франківськ, 1998. 348 с.

⁹ *Петрушевич А.* О соборной Богородичной церкви и святителях в Галиче // Зоря Галицька. Львів, 1852. Ч. 6-19, 21, 24, 37-41, 78-80, 84-90; 1854. Ч. 2-14; *Петрушевич А.* Критико-исторические рассуждения о надднестрянском городе Галиче и его достопамятностях // Вестник Народного Дома. Львов, 1882-1888. С. 135.

¹⁰ *Шараневич И.* Стародавний Галич описаний Ис. Шараневичем // Зоря Галицька як альбом на 1860. С. 295-335; *Шараневич И.* Старорусский княжий городъ Галичь. Львів, 1880. 57 с.

- ¹¹ Szaraniewicz Iz. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883 // Prz. A. 1883. Z. III. S. 3-9; Szaraniewicz Iz. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w roku 1884 i 1885. Lwow, 1886. 90 s. Шараневич И. Известие о результате исследовательных раскопок в рубежах древнекняжеского города Галича предпринятых в гг. 1886-1887. Львов, 1888. 8 с.
- ¹² Czołowski A. O położeniu Starego Halicza // Pamiętnik Drugiego Zjazdu Historyków Polskich. Lwow, 1890. S. 2-30; TeKa konserwatorska. T. I. 1892. S. 156-157.
- ¹³ Sprawozdania Grona c.k. Konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodniej. TeKa konserwatorska. T. III. 1905. № 30-40. S. 9; 1907. № 52-63. S. 5.
- ¹⁴ Peleńsky J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej, na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Krakow, 1914. 207 s.
- ¹⁵ Лукомський Ю., Романюк Т. Сторінки життя... С. 319.
- ¹⁶ Пастернак Я. Старий Галич... 348 с.
- ¹⁷ Там само. С. 70.
- ¹⁸ Там само. С. 141.
- ¹⁹ Там само. С. 172.
- ²⁰ Там само. С. 188-191.
- ²¹ Там само. С. 257-258.
- ²² Pasternak J. Moje badania terenowe w 1935 r. // ZOW. XI. 1936. Z. 10-11. S. 131-133; Pasternak J. Moje badania terenowe w 1936 roku // ZOW. XII. 1937. Z. 7-8. S. 109; Пастернак Я. Доісторичні та княжі часи Белзчини в світлі археології // Белзька земля. Сокаль, 1939. С. 9-26; Пастернак Я. Археологія України. Торонто, 1961. С. 648-650.
- ²³ Пастернак Я. Археологія України... С. 598; Петегурич В. М., Терський С. В. Валявський могильник поблизу Перемишля... С. 26-28.
- ²⁴ Пастернак Я. Археологія України... С. 581.
- ²⁵ Пастернак Я. Середньовічні городи на Закарпатті // Життя і знання. V. 1931. Ч. 3 (51). С. 69-71; Пастернак Я. В добі городищ // Життя і знання. VII. 1934. Ч. 9 (84). С. 259-261; Пастернак Я. Старовинний замок Тустань // Життя і знання. XI. 1938. Ч. 1 (124). С. 17-18; Пастернак Я. Княжий город Львів // Наш Львів. Ювілейний збірник 1252-1952. Нью-Йорк, 1953. С. 7-15; Пастернак Я. Княжий город Перемишль // Перемишль – західний бастион України. Нью-Йорк-Филадельфія, 1961. С. 7-24; Пастернак Я. Стародавні часи Тербовельщини // Тербовельська земля: історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1968. С. 19-30.
- ²⁶ Пастернак Я. Могильники княжої доби // Життя і знання. VII. 1934. Ч. 10 (85). С. 299-300.
- ²⁷ Пастернак Я. Будівництво та промисел за княжих часів // Життя і знання. VII. 1934. Ч. 11 (86). С. 326-328; Пастернак Я. Привісні печатки княжої доби на Україні // Рідне знамено. 1947. Ч. 4. С. 13-20; Пастернак Я. Нашийні гривні в Україні // ЗНТШ. Т. CLXXVII. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1963. С. 266-271.
- ²⁸ Пастернак Я. Розкопи в Пліснеську // Радянська освіта. К., 1941. Ч. 25. 20 червня. С. 3; Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Мюнхен, 1948. Т. V. С. 138-148; Пастернак Я. Археологія України... С. 656-660.
- ²⁹ Старчук І. Металеві прикраси раннефеодального часу в західних областях УРСР // Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1947. С. 54-56, 83 (рукопис).

- ³⁰ Терський С. Унікальні реліквії з розкопок Ярослава Пастернака повернулися в Україну // За вільну Україну. Львів, 1997. Ч. 113. 27 вересня. С. 2.
- ³¹ Пастернак Я. Археологія України... С. 539-540.
- ³² Там само. С. 539-540.
- ³³ Там само. С. 575-576.
- ³⁴ Смішко М. Сліди прадавнього поселення на Чорній Горі в Грибовичах Малих біля Львова // Наша Батьківщина. 1937. Ч. 4-5. С. 93-94.
- ³⁵ Старчук І. Розкопки на городищі Плісесько // АП УРСР. К., 1949. Т. I. С. 76-85; Старчук І. Д. Розкопки городища Плісеська в 1947-1948 рр. // АП УРСР. К., 1952. Т. III. С. 379-394; Старчук І. Д. Розкопки на городищі Плісесько в 1949 р. // АП УРСР. К., 1955. Т. V. С. 32-35.
- ³⁶ Старчук І. Металеві прикраси... 95 с.
- ³⁷ Старчук І. Мистецькі пам'ятки феодального Галича. Ч. 1. Керамо-пластичні плитки. // Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1946. Од.зб. 57. 71 с. (рукопис); Старчук І. Мистецькі пам'ятки феодального Галича. Ч. 2. Золотий ковток, матриці, штампи // Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1947. Од.зб. 58. 49 с. (рукопис)
- ³⁸ Старчук І. Ранній феодальний період // Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1949. Оп. 5. Од. зб. 76. 49 с. (рукопис)
- ³⁹ Свешніков І. К. Звенигород // Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття (Раннеславянский и древнерусский периоды). К., 1990. С. 107-110; Терський В., Терський С. З історії дослідження літописного Звенигорода // ЗНТШ. Т. 235. Праці археологічної комісії. Львів, 1998. С. 358-372.
- ⁴⁰ Иоаннисян О. М., Могитич И. Р., Свешников И. К. Церковь Параскевы Пятницы в Звенигороде на Белке — памятник деревянного зодчества домонгольской Руси // Памятники культуры. Новые открытия. Л., 1983. С. 494-507.
- ⁴¹ Свешніков І. Дослідження давньоруського (давнього) Звенигорода в 1982-1983 рр. // Археологія. 1987. Вип. 57. С. 94-101; Свешніков І. К. Звенигород. Львів, 1987. 48 с.; Свешніков І. К. Звенигород // Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття. Раннеславянский и древнерусский периоды. К., 1990. С. 107-110.
- ⁴² Свешніков І. К. Звенигородські берестяні грамоти // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1992. Вип. 2. С. 76-77.
- ⁴³ Свешніков І. К. Могильник в селе Звенигород Львовской области // КСИИМК. М., 1956. Вып. 63. С. 57-69.
- ⁴⁴ Свешніков І. К., Шевченко С. В. Ботанічні знахідки XII ст. // Український ботанічний журнал. 1984. Т. 41. № 6. С. 41-44; Свешніков І. К., Татарінов К. А., Шевченко С. В. Природное окружение населения древнерусского Звенигорода // Проблемы социальной экологии. Львов, 1986. Ч. II. С. 71-73; Свешніков І. К., Брайтчевська О. А. Шкіряне взуття із Звенигорода Галицького // Археологія. 1990. № 3. С. 122-129; Свешніков І. К. До питання про торговельні зв'язки давнього Звенигорода // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII-XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Львів, 1994. С. 7-8; Свешніков І. К. Давньоруське скло із Звенигорода на р. Білці // Скло в Україні: історія та сучасність. Львів, 1995. С. 20-31.
- ⁴⁵ Чайка Р. М. Оборонні споруди городища Листвин // Наукові зошити історичного факультету. Львів, 1997. Вип. 1. С. 13-17.

- ⁴⁶ Довгань П., Чайка Р. Листвин та його округа // АДЛУ. Львів, 2003. Вип. 6. С. 182-195.
- ⁴⁷ Чайка Р. М. Землеробські знаряддя з городища Литвин на Волині // Галицько-Волинська держава: передумови, виникнення, історія, культура, традиції. Галич, 1993. С. 61-62; Чайка Р. М. Побутові вироби з городища Листвин // Волино-Подільські археологічні студії. Львів, 1998. С. 230-239; Чайка Р., Довгань П. Керамічний комплекс з городища Листвин // АДЛУ. Львів, 2000. Вип. 4. С. 119-148.
- ⁴⁸ Чайка Р. М. Зброя та речі військового спорядження з городища Листвин на Волині // АДЛУ. Львів, 1996. Вип. 2. С. 75-86.
- ⁴⁹ Чайка Р. Вироби прикладного мистецтва з городища Листвин // АДЛУ. Львів, 2000. Вип. 4. С. 105-118.
- ⁵⁰ Чайка Р. М. Могильник листвинського городища // АДЛУ. Львів, 1998. Вип. 3. С. 93-102.
- ⁵¹ Чайка Р. Житлові та ремісничі будівлі городища Листвин // АДЛУ. Львів, 2002. Вип. 5. С. 229-253.
- ⁵² Чайка Р. Розкопки літописного городища Щекотин // Археологічні дослідження в Україні. К., 1998. С. 152-153; Чайка Р. До питання історіографії та попередніх досліджень літописного городища Щекотин // Львівський археологічний вісник. Львів, 1999. № 1. С. 91-107; Чайка Р. Нові матеріали з літописного городища Щекотин // АБУ 1998-1999 рр. К., 1999. С. 156; Чайка Р. Дослідження дитинця та посаду літописного городища Щекотин // АБУ 1999-2000 рр. К., 2001. С. 234-235.
- ⁵³ Чайка Р. М. Работы у с. Литовеж на Буге // АО 1979 года. М., 1980. С. 349-350; Чайка Р. Літописне городище Всеволож на Західному Бузі // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. Львів, 1996. С. 75-77; Чайка Р. М. Дослідження літописного городища Всеволож // Львівський археологічний вісник. Львів, 1999. Вип. 1. С. 87-90; Чайка Р. М. З історії досліджень городища Литовеж // Галицько-Волинська держава: матеріали і дослідження. Львів, 1999. С. 63-67.
- ⁵⁴ Пелецишин М. А. Стародавня Яворівщина. Нариси з історії та археології. Львів, 1996. С. 114-116.
- ⁵⁵ Рудий В. А. Перемишльська земля (IX - середина XIV ст.). Автореф. дис.... канд. іст. наук. Львів, 1998. 14 с.
- ⁵⁶ Берест Р. Я., Касюхнич В. В. Дослідження в околицях с. Страдч // АДЛУ. Львів, 1996. Вип. 1. С. 13-16.
- ⁵⁷ Берест Р. Дослідження городищ біля сіл Підгородище і Мостище у 1997 р. // АДЛУ. Вип. 3. Львів, 1998. С. 24-30; Берест Р. Про підсумки археологічних досліджень 1997 р. в околицях літописного Звенигорода // Наукові записки історичного факультету. Вип. 2. Львів, 1999. С. 16-21; Берест Р. Нові відомості та матеріали про городище біля с. Рокитне // Львівський археологічний вісник. Львів, 1999. Вип. 1. С. 104-108.

*Стаття надійшла до редколегії 15.09.2005
Прийнята до друку 27.09.2005*